

כאז כן עתה?

אבי גורן־בר

רות נצר (2024) קארל גוסטב יונג, הלא מודע הקולקטיבי והמיתולוגיה הגרמנית בצל הנאציזם. הוצאת כרמל. בסדרה פרשנות ותרבות, 352 עמודים

הקורא בספריה של רות נצר העוסקים בפסיכולוגיה היונגיאנית אינו יכול שלא להתרשם מסגנונה הדידקטי המופלא, המושתת בעקביות על הנכחת מידע, על מובאות וסימוכין רחבי היקף, ועל בהירות רעיונית. את עושר המושגים שלה היא סוקרת תוך שזירה נרחבת של אסוציאציות, אשר מקנות לטקסטים ניחוח אישי של אישיותה הישראלית, היהודית והאינטלקטואלית. בספרה הנוכחי, ממשיכה נצר את תרבות הכתיבה שלה, אלא שהפעם היא מוסיפה שתי איכויות דרמטיות לספרה ובכך הופכת אותו למסמך עיוני חשוב בתחום הפסיכולוגיה האנליטית. ברובד אחד יוצאת נצר להגנת יונג ונאבקת לטהר את שמו מהאשמות שהיה אנטישמי ותמך במשטר הנאצי, תוך שהיא דנה בנושא בהקשר לתקופת התרחשותו. קראתי בשעתו בשקיקה את ספרה של שופטת בית המשפט העליון הדסה בן־עיתו שפורסם ב־1998 תחת הכותרת: "100 שנות הפרוטוקולים של זקני ציון" (הוצאת דביר). נצר, שאיננה עורכת דין, מנהלת קו הגנה מקצועי, מתפלפלת, מציגה מסמכים ומובאות כעדות, ומעלה תזה סדורה ומשכנעת המצביעה על חפותו של יונג. היא איננה נמנעת מלהעמיד כותבים בעלי מעמד בתחומם על טעותם ועל עיוותי מידע שרווחים בשוגג ובזדון. במובן זה הספר משקף סופרת מקצועית אמיצה, רהוטה ומתוחכמת.

וברובד אחר, שראוי לכינוי "די לחכימא ברמיזא" ושעליו דווקא ברצוני לשים את הדגש בסקירה זו, חושפת נצר את שורשי התפתחותה של תרבות פשיסטית. במובן זה הספר מאד אקטואלי, ונוגע גם בשורשי תופעות חברתיות־פוליטיות הפוקדות את ארצנו ואף ארצות אחרות רבות בעולם. מעבר לרעיונותיו הפסיכופתיים של מקיאוולי בספרו הנסיך (הוצ' שלם, 2003),

מעבר לסיכום הסיבות להתפתחותה של טראומה בספרה של ג'ינה רוס ממערכות הטרומה לריפוי: השפעת מערכות הטרומה על קבוצות ועל עמים (הוצ' אמציה, 2016, עמ' 174) ואף מעבר לסממני הפשיזם כפי שמסביר אותו אומברטו אקו (1995) בספרו *"Ur-Fascism" or "Eternal Fascism": Fourteen Ways of Looking at a Black Shirt* מוסיפה נצר בספרה זה נקודת מבט שמסבירה את תופעת הפשיזם באמצעות מושג הלא-מודע הקולקטיבי שנטבע על ידי יונג. היא מתמקדת בלא-מודע הקולקטיבי, ובונה מנסרה שדרכה משתקפת הנפש האנושית הפרטית והקולקטיבית במצבים שבהם נשאבת הנפש בלית ברירה אל תוך צידו השלילי של הלא-מודע הקולקטיבי. זוהי תופעה נפשית שבה היחיד והכלל הנוהים אחר מנהיג כריזמטי לוקחים חלק באופן בלתי נמנע ביצירת תרבות פשיסטית.

מה שקובע אומברטו אקו ומקבל משנה תוקף במאמרו של דויד אוחנה "עידן הרודנות הדמוקרטית" (מוסף הארץ 6.12.2024), זוכה בספרה של נצר להסבר פסיכולוגי עמוק אודות תופעות כמו פולחן המסורת, אנטי אינטלקטואליזם, סימון ההתנגדות למשטר ככגידה, ניצול מצוקה חברתית, מיליטריזם והקרבה למדינה, מלחמה נצחית, התייחסות לשוחר השלום כבוגדים, ביטול המודרניות, שנאת הזר, דיכוי הפרט למען הכלל, דיכוי מיעוטים מיניים, אליטיזם, בוז לחלש וניווני חשיבה – כולם ממאפייני המשטר הפשיסטי.

בספרה נמצא שיונג, בנתחו את הלא-מודע הקולקטיבי, מתייחס שוב ושוב למאפייני הפשיזם. מבעד לרעיונות שניסה להנחיל לאורך שנות פעילותו לפני שתי מלחמות העולם, במהלכן וגם לאחריהן, עומדת נצר ומלמדת אותנו פרק בתשתית הארכיטיפית של נפש האדם בכל הקשור ליחסי יחיד-חברה-שליט ומשטר. בשל משמעותה הייחודית של שנת 2024, שגוללה את סיפור המהפכה המשפטית בארצנו ושבה כאבנו את תוצאות אסונות השבעה באוקטובר 2023 והמלחמה הקשה שבאה בעקבותיו, נהיה ספרה של נצר רלוונטי עוד יותר. לאורך קריאת הספר ליוו אותי ספריהם של סבסטיאן הפנר יומנו של גרמני 1914–1933 (הוצ' חרגול, 2002) ושל ג'ונתן ליטל נוטות החסד (הוצ' זמורה ביתן, 2008). שני היומנים הללו מתכתבים עם גישתה ההיסטורית של רות נצר והתעקשותה לראות את יונג כאדם, אורח שוויצרי המעוגן עמוק בשורשי התרבות האוסטרו-הונגרית, כזה המשלב בחיי היום יום שלו אזרחות ופסיכולוגיה, ונאלץ להיאבק ולהפיץ את רעיונותיו על הלא-מודע הקולקטיבי בעוד הסצנה הנאצית טורפת את קלפיו האינטלקטואליים וטופחת על פני ניסיונותיו התיאורטיים לשלב בין מציאות ותיאוריה בתנאים בלתי אפשריים.

כמה חוסר מזל היה בעיתוי של הנחלת ליבת התיאוריה שלו בימים שבהם המציאות חשפה פן שטני ונורא כל כך של מושג ערפילי וצער יחסית, שאותו ביקש יונג לטעת בתודעת קהילת הפסיכותרפיסטים והציבור הרחב. עלה בדעתי שב-1939 פרויד נפטר בלונדון ויונג, ממש באותה לונדון, נאלץ להתעקש עדיין על הטמעת הלא-מודע הקולקטיבי "שלו" בקהל. הוא כותב: "בשל תרבותו בת אלפי השנים של היהודי ומודעותו העמוקה יותר, פחות מסוכן ליהודי להוסיף תוכן שלילי ללא-מודע שלו. בניגוד ללא-מודע היהודי, הלא-מודע הארי מכיל כוחות שעדיין צריכים להיוולד" (נצר, 40). יונג הבדיל בין הפסיכולוגיה היהודית (של פרויד) לפסיכולוגיה שלו, שמתאימה לדעתו יותר ללא-מודע הארי. הוא חשב שתורתו של פרויד, המבוססת על הלא-מודע היהודי, מתאימה ליהודים, ואילו תורתו שלו מתאימה לארים.

נצר מנסה להסביר בספרה שיונג שגה בכך שלא לקח בחשבון שקהל קוראיו ומאזיניו יפרשו בצורה מעוותת את התורה שפרש שבמאמריו ובהרצאותיו. יתרה מזאת, היא טוענת שהוא נקלע בין הפטיש והסדן ונהיה שלא בטובתו קרדום לחפור בו בידי מנגנוני ההסברה הנאציים, שביקשו להישען על אישיות מוערכת כמוהו כדי לתקף את עמדתם בנוגע לערכים, שורשים תרבותיים ורעיונות פשיסטיים. היא גם מציינת פעמיים שהוא עבד עבור שירות הביון האמריקאי וסיפק חומרים ומידע אודות הנאצים.

בשלב מסוים של קריאת הספר כתבתי לעצמי: בימים אלו, ובהתחשב במה שעובר על ארצנו בשנתיים האחרונות, עולה השאלה האם פסיכותרפיסט יכול, צריך או מסוגל לתפוס את תודעתו של מטופל יחיד בעודו יושב במשרדו, כשהלא-מודע הקולקטיבי, קרי נפש הכלל, מרחפת מעל כולנו? איך שבירת ערכים כגון מוסר, דמוקרטיה, ערך האדם, יושרה, שקיפות, שוויון בנטל מחלחלת לנפש האדם היחיד? ונצר אכן מציינת ש"ראוי להדגיש את התייחסותו המפורשת של יונג לכך שחבריו הלכודים בארכיטיפים הם אלה שאיתם אי אפשר לדבר, שהגיונם מבוטל. יונג כשלעצמו מתבונן בהם מהצד ואינו מסוגל לגרום להם לשנות את דעתם" (נצר, 110).

הספר סובב סביב שתי תמות עיקריות: פסיכולוגיית הלא-מודע של ההמון ופסיכולוגיית הכריזמה של המנהיג. מטבע הדברים, שתיהן כרוכות זו בזו. כותב יונג: "לתכנים ארכיטיפיים מיתיים, בעיקר אלה הנוגעים לגרעין העצמי – גאולה, הגשמה עצמית, אלוהות – יש נומינוזיות יתרה שבקלות עלולה להסיח את הדעת

ממחויבות לקשרי אנוש" (נצר, 79). בכך הוא רומז שכאשר אנו עוסקים בתכנים ארכיטיפיים מיתיים קטן הסיכוי לקיים דיאלוג הוגן. והתמונה הולכת ומסתבכת ונהיית קיצונית עוד יותר. יונג: "השור הוא האינסטינקט החייתי שהנצרות הרחיקה והוא נבקע כשנבקעת האמונה בישו. הוא בוקע בפראות והורס את עצמו כי הודחק, ואין לו יד אנושית להנחות אותו. [...] בהדחקה החיה נעשית הנצרות פראית יותר ומסוכנת. [...] זו החיה הפראית שהודחקה והורסת את עצמה ומביאה להתאבדות בין-לאומית. אם לכל אדם יהיה קשר נכון יותר להיבטים החייתיים שבו (כלומר לטבע ולא־אינסטינקטים) יהיה לו יחס ערכי יותר לחיים" (נצר, 94). (אני ממליץ לקורא הישראלי להמיר את המילה "נצרות" בטקסט המקורי ב"יהדות" כדי להבין את האנלוגיה לימינו). דברים אלו מהדהדים בי כשאני חושב על כיוון ההתפתחות של היהדות הקיצונית בארצנו. ויונג מרחיב: "כאשר הלא־מודע הקולקטיבי מתקבץ לקבוצות חברתיות גדולות, התוצאה היא שיגעון, מגפה מנטלית שעשויה להוביל למהפכה או למלחמה או לדבר דומה. [...] כבר אינך אותו האדם, אתה אינך רק חלק מהתנועה – אתה התנועה" (נצר, 107). לדבריו, גם לפשיזם יש אופי רליגיוזי ולכן ההיקסמות ממנו עצומה". (1950). והוא ממשיך: "לא ניתן להתנגד לכך, זה תופס אותך מתחת לחגורה ולא בשכלך. שכלך אינו שווה דבר, המערכת הסימפתטית שלך נלכדה, זה הכוח המרת־מקסים" (נצר, 110).

יונג מבין את המושג שכה האמין בו, הלא־מודע הקולקטיבי, ככזה שיש לו צביון מיסטי־היסטורי, ועובדה זו חשובה מאד לעניין הרלוונטיות של הספר לימינו אנו בישראל העכשווית: "מה שהלא־מודע מכיל באמת אלה האירועים הקולקטיביים הגדולים של הזמן. בלא־מודע הקולקטיבי של היחיד ההיסטוריה מכינה את עצמה, וכשהארכיטיפים מופעלים במספר אנשים ועולים אל פני השטח, אנו בעיצומה של ההיסטוריה – כמו עכשיו" (נצר, 183).

ככל שאנו מעמיקים בהבנת מושג הלא־מודע הקולקטיבי כפי שהוא מתואר בספרה של נצר, כך אנו עדים לעוצמת השפעתו עלינו. ואם כך הדבר, מה מתרחש בעמקי הנפש הישראלית הפוסט־טראומטית בעקבות השבעה באוקטובר? יונג אומר: "אנו זקוקים להשקפת עולם כדי לגלות את משמעות תנועת השינויים. אלמלא כן, אנו עלולים בקלות להיסחף באופן לא מודע בשצף האירועים, כי לתנועת ההמונים יש כוח להשתלט על היחיד באמצעות סוגסטיה, כמו היפנוזה. חשוב להיות במצב של מודעות, והצטרפות לתנועה צריכה לבוא מבחירה מודעת ולא מתוך כפייה שמשמעויותיה אינן מודעות" (נצר, 96).

כאן אנו מגיעים כבר לממשק הבלתי נפרד בין הלא־מודע הקולקטיבי ובין עלייתו של מנהיג רודן. יונג גורס ש"כל תנועה הולכת וגדלה באורגניות עם המנהיג, אשר מגלם בכל ישותו את המשמעות והמטרה של תנועת ההמונים, הוא אינדיקציה של נפש העם, והוא נושא דברה. [...] חשוב שהאדם יסתכל לעצמו בעיניים ויראה את צילו" (נצר, 97). אומר יונג: "היו מודעים ואל תלכו מהופנטים אחר המנהיג, המודעות של היחיד בתקופה הזאת חשובה, אל תנהו אחרי התנועה [הנאצית] כעדר. [...] הדבר היחיד שיכול לעצור זאת הוא מספר נכבד של יחידים שיהיו מודעים למציאות השולטת בהם. ולכן יש לתת להם ככל שניתן את האפשרות להטיל ספק ולעזור לרבים ככל האפשר להיות מודעים [...] יש סכנה בלהיות אדם לא מודע בהיותו שבוי בהתרחשות מיסטית ואמוציונאלית בהשתתפות ההמונים" (נצר, 99). הוא מוסיף: "המעשים המשחררים הגדולים בהיסטוריה של האנושות ומעשים המקדמים את האנושות נבעו מבעלי אישיות של מנהיג ולעולם לא מההמון הנבער, שיכול להיות מופעל ע"י דמגוגים. [...] קריאות ההידר של האומה האיטלקית מופנות כלפי אישיותו של הדוצ'ה ועמים אחרים שרים המנונות המבכים את היעדרו של מנהיג חזק" (נצר, 103). מעניינת הזיקה שיונג מייחס, חודש לפני ליל הברדלח, למנהיג ולעם כאיבר אורגני אחד: "בחברה פרימיטיבית יש שני סוגים של אנשים חזקים – האחד הוא הצ'יף, ראש השבט בעל הכוח הפיזי (נצר, 129) האחר הוא רופא האליל, אדם שאינו חזק כשלעצמו אלא מתוקף תגובת העם כלפיו: כל כוחו נובע מהכוח שהעם משליך עליו". (נצר, 129).

כשיונג חוקר את דמות המנהיג הוא מתעכב על ווטאן, דמות האל מהמיתולוגיה הגרמאנית, ומתעמק בה. נדגיש כי בהיותו אל, ווטאן הוא ארכיטיפ, וככזה הוא מייצג איכויות קוטביות מנוגדות. "האל ווטאן, כפי שהוא מצטייר במיתוס הגרמני, אינו רק אל הזעם והטירוף בעל ההיבטים הרגשיים והאינסטינקטואליים של הלא־מודע, אלא הוא גם בעל צד אינטואיטיבי, מעניק השראה, מכיר את תורת הנסתר, מבין את סימני הכתב הרוני הקדמון, ומסוגל לפרש את הגורל. יונג מקשר אותו עם האל מרקוריוס" (נצר, 127). ובהמשך, "יש בווטאן שילוב של אל גיבור טריקסטרי [תכסיסן] וכוחני, והוא דורש נאמנות טוטאלית" (נצר, 196). מכאן מתחיל ניתוח אישיות המנהיג הפשיסטי. בסמינר על החזיונות – מספרת נצר – אמר יונג שבמצרים העתיקה פרעה היה מצרים, ומצרים הייתה פרעה, ושאותה פסיכולוגיה קיימת עדיין. זוהי הפסיכולוגיה הארכיטיפית המראה עד כמה ההמון יכול להשליך אידאה של העצמי האינדיווידואלי שלו על אידיאל או מנהיג קבוצתי (נצר, 184).

מה שהרשים אותי במיוחד בניתוחיו של יונג, כפי שעולים בהרחבה בספר, הוא רמת התחכום שיש למבנה האישיות המורכב של סוג מנהיגות כזה, והדמיון הרב בין פרופיל מנהיגות כזה והמנהיגות השלטונית בארצנו: "אדם היסטרי, המודע לטוב שבו ושרוי בבורות מפליאה בנוגע לצל שבו. וכשאי אפשר להכחיש את הרע, הוא נהיה סופרמן. הכחשת הצל מגדילה את חוסר הבטחון של האדם, הוא אינו יודע בוודאות מי הוא. הוא מרגיש נחות, אבל אינו רוצה לדעת באמת במה הוא נחות, וכך גדלה תחושת הנחיתות וגדלים הצורך להרשים, הצורך בהערכה ובהערצה והכמיהה להיות נאהב" (נצר, 144). וכאילו לא די בכך, מפרט יונג: "הישגים טכנולוגיים ואינטלקטואליים אינם יכולים לפתור את הנחיתות הרגשית, נחיתות מוכחשת גורמת התנתקות היסטרית, ואנשים היסטריים נדחפים לעונות אחרים" (נצר, 144). בנוגע לאשה שלצד המנהיג אומר יונג: "אין לו קשר עם דמות האנימה [הנשיות בנפש שמובילה אל הלא-מודע]. אי לכך הוא נשלט על ידי האשה שלצידו. במקום להיות יצירתי הוא נעשה הרסני". הדיקטטורה נושקת לרליגיוזי. כאן אנו מקבלים גם הסבר על הקואליציה בין חרדים ושלטון: יונג מצביע על הזיקה בין פשיזם לדת ואומר: "פשיזם הוא הצורה הלטינית של דת, ואופייה הדתי מסביר מדוע דבר כזה הוא בעל היקסמות עצומה" (נצר, 199). נצר מוסיפה כי אריך נוימן (תלמידו וממשיך דרכו היהודי של יונג שעלה ארצה מגרמניה בהמלצת יונג ב-1939) כותב: "בדתות המונותאיסטיות שולטים מיתוסים של גאולה. בדרך כלל הם מסומנים באל או במשיחו או באידאה כמו אחרית הימים. כאשר מיתוסים אלה נכפים באופן טוטאלי על החברה ועל יחסי עמים במקום שיתממשו באופן מתון בנפש היחיד פנימה, נגלות פניהם האפלות. ביסוד אופייה הגואל של כל תנועה קולקטיבית מונח שחרורו של היחיד מן הפרובלמטיקה המוסרית והעתקת האחריות משכמו אל שכם הקולקטיב." (נצר, 201).

רק פעם אחת חורגת נצר בספרה מעמדתה ההגותית המקצועית הניטרלית ומציינת לקראת סופו: "דבריו אלה [של יונג] נכונים גם כיום, והם משיבים אותנו אל הכורח של היחיד להתבונן בעצמו כדי לגבש עמדה אתית של אחריות אישית ומוסרית לא רק כלפי עצמו אלא כלפי תהליכים בין-אישיים וקולקטיביים" (נצר, 276).

וכדי לחתום סקירה זו מזווית אישית, אין לי אלא לצטט את המובאה של נצר: "באותה שנה, 1941, דיווח יונג שהוא חש את גילו, את ליבו, וימים אחדים חש דיכאון שחור בתגובה לאירועי המלחמה" (נצר, 143).